տրվության մասին կետը։ Ուստի ծանր փորձություններից հետո միայն հնարավոր եղավ նրանց անվտանգ ժամանումը Մարաշ, ապա Ադանայի վրայով Մերսին, իսկ այնտեղից՝ Եվրոպա[52]։ Զեյթունը մեծ դժվարություններից հետո ստացավ քրիստոնյա կառավարիչ (ազգությամբ հույն՝ Յուվանակի)։

Զեյթունի 1895 թ. ապստամբությունը հայ ազատագրական շարժումների փառապսակն է, ժողովրդական-զանգվածային ըմբոստություններից համեմատաբար կազմակերպվածն ու ամենախոշորը։ Զեյթունի հերոսամարտիկները հասան ոչ միայն բարոյական, այլև գործնական հաղթանակի, ստիպելով օսմանյան դահճապետներին հաշտության սեղանի շուրջ նստել ռազմադաշտում հաղթանակած հայ ապստամբների հետ։ «Զեյթունցվոց այս խիզախ շարժման շնորհիվ,— հետագայում իրավացիորեն գրել է Պլոսարը՝ նշանավոր հասարակական գործիչ, դոկտ. Հ. Տաղավարյանը,— դեպի Փորթ Ասիր արևմտյան Եզերքները առաջացող ջարդը կասեցվեցավ, և կարելի եղավ խնայել Կիլիկիոյ ամենաբարգավաճ քաղաքը՝ Ադանան»[53]։

Մեծ տերությունների միջամտությունն էլ կապված էր զեյթունցիների զենքի դիմելու հետ։ Դեպքերից մի քանի տարի անց Արշակ Չոպանյանն իրավացի խորհում էր, որ նման ժամանակաշրջանում «ամբողջ Հայաստանի ավելորդը լուռ ու մունջ դիտող Եվրոպան միջամտեց Զեյթունի գործերին. քանզի լեռնականները զենքով էին պաշտպանել ապրելու իրենց իրավունքը»[54]։ Զեյթունի ապստամբությունը հարստահարվող, բայց օտարի լուծը հեղությամբ չտանող, ըմբոստ ու ազատատենչ հայ գեղջուկի ինքնաբուխ բողոքն էր, ժողովրդական հզոր մի պոռթկում։

5. ՎԱՆԻ 1896 Թ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1895 թ. վերջերին, 1896 թ. սկզբներին արդեն Վանի ու նրա շրջակա գավառների ոստիկանական ու զինվորական մասերում եռուզեռ էր տիրում։

Հենց այդ օրերին էլ, արտակարգ լիազորություններով, բարենորոգումների իրագործման անվան տակ, բայց իրականում հայկական կոտորածներ կազմակերպելու նպատակով, Վան ժամանեց սուլթանի հանձնակատար Սաադեդդին փաշան։ Նա անհապաղ շեղոքացրեց ինչպես ծայրահեղություններից խուսափող կուսակալ Նազիմ փաշային, այնպես էլ նրա օգնական Ստեփան Մելիքյանին, որը նոր էր միայն ստանձնել այդ պաշտոնը։

Դեռ Սաադեդդինի ժամանումից առաջ պարբերաբար Վան հասնող համատարած ջարդերի բոթը քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը ստիպել էր լրջորեն խորհել մոտալուտ արհավիրքը դիմագրավելու մասին։

Վասպուրականի, հատկապես Վանի ու նրա շրջակա հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման նպատակով դեռ 1895 թ. կեսերին Սալմաստից Վան էին անցել և քաղաքում ու մոտակա գյուղերում գործում էին հայդուկային մի քանի փոքրիկ ջոկատներ։ Նման ջոկատներ ստեղծվել էին նաև տեղերում։ Ավելի ուշ՝ 1895 թ. աշնանը, ծանր փորձությունների ենթարկվելով Սալմաստից Վան անցան Ներսեսի (Գ. Պեռզիկյան), Վազգենի (Տ. Տերո-

52 Տե՛ս Ազատի, Զեյթուն և իր շրջականեր, էջ 357—373։

53 «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 775—776։

54 Տե՛ս «Անահիտ», 1899, № 10։

յան) և Նիկոլի (Ն. Տեր-Հակոբյան) ղեկավարած խմբերը, ինչպես նաև Մ. Ավետիսյանը, որն անմիջապես վերստանձնեց Վանի արմենական կազմակերպության ղեկավարությունը։

Պարկաստանից ժամանած զինված խմբերի հետ միասին Վանի ինքնապաշտպանությանը պատրաստվող հայ ազգաբնակչությունն ուներ ընդամենը հինգ հարյուրի չափ հին և նոր տիպի հրացան ու ատրճանակ։

Վանում և շրջակա գյուղերում ցրված պաշտպանական փոքրիկ ջոկատները, որոնցում մեծ մասամբ ընդգրկված էին 8—15 մարդ, ունեին ամեն խմբում մի քանի հրացան միայն։

1896 թ. գարնանը Վանում, համարյա ամեն օր, սպանության ու կողոպուտի բազմաթիվ դեպքեր էին տեղի ունենում։ Հունիսի 2-ի լույս 3-ի գիշերը թուրքական զինվորների և քուրդ մաքսանենգների միջև տեղի ունեցավ շինծու մի ընդհարում, որի մեջ ներքաշեցին նաև հայերին։ Իշխանությունների կողմից վաղօրոք դաված և նրբորեն կազմակերպած այս միջադեպը ազդանշան ծառայեց ընդհանուր ջարդերի։ Արդեն հունիսի 3—4-ի ընթացքում հրի ու սրի մատնվեցին ու կողոպտվեցին քաղաքի մի շարք, հատկապես խառը բնակություն ունեցող, թաղամասեր։ Ապա հիմնական հարվածն ուղղվեց համարյա ամբողջապես հայաբնակ Այգեստան թաղամասի դեմ։ Շուտով Վան հասավ Բիթլիսի աղետի գուժը։ Վանում հայ բնակչության բնաջնջման նախապատրաստման գործում եռանդուն դեր ստանձնեց և թալանի ու կոտորածի առաջին հրամանը տվեց զորահրամանատար Հալիմ բեյը։ Սկզբում շփոթված ու խուճապահար հայ ազգաբնակչությունը զգալի կորուստներ տվեց։ Սակայն տագնապալի այդ օրերին Մ. Ավետիսյանի, Մարտիկի (Մարտիրոս Սարուխանյան) և Պետոյի (Ալեքսանդր Պետրոսյան) ղեկավարությամբ պայքարի միացյալ ճակատ ստեղծվեց հայկական թաղամասերը գրոհող թուրքական զորամասերի, համիդիեական գնդերի ու գավառներից քաղաք խուժած ռազմատենչ հրոսակների դեմ։

Այգեստան թաղամասում հրավիրված արտակարգ ժողովում որոշվեց միացյալ ուժերով դիմադրել մինչև արյան վերջին կաթիլը։ Որոշվեց նախապես ցուցակագրված հինգ հարյուր երիտասարդներին դիրքավորել թուրքական թաղամասերին սահմանակից երկհարկանի տների վերին հարկերում՝ ստեղծելով դիրք-պատնեշներ։

Ստեղծվեցին երեսունից ավելի նման դիրքեր։ Պաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկվեցին գրեթե բոլոր բնակարաններում, բակերում և պարտեզներում։ Դիրքերի միջև ստեղծված էր հաղորդակցություն։ Հրազեն ունեցողներից զատ, բոլորը զինվել էին ով ինչով կարող էր։ Ինքնապաշտպանության առաջին շարքերում համարձակ կռվում էին նաև կանայք։ Հայ մարտիկներից շատերը, հատկապես դիրքապահ ջոկատների հրամանատարները և մյուս ղեկավարները, կրում էին հատուկ համազգեստներ և կարմիր խաչերով մորթե գլխարկներ։ Մի շարք թաղամասերում թշնամու հեծելազորի առաջխաղացումը կասեցնելու և ընդհանրապես հարձակվող զորամասերի համար դժվարություններ ստեղծելու նպատակով կտրել ու ցած էին գցել Այգեստանի փողոցները երիզող հսկա ուռենիները, ինչպես նաև փակել էին առուների հունները և թաղամիջյան բոլոր ճանապարհները ողողել ջրով[55]։

---

55 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Տաճկահայոց հարցի պատմությունը, Նոր Նախիջևան, 1915, էջ 40։

Մոլեգնած ավազակապետ Շաքիրը իր հորդաների գլուխ անցած, Նորդուզն ու Հայոց Ձորը հրի մատնելով, նույնպես ներխուժեց Վան[56], Բազմաթիվ հայ ընտանիքների հաջողվեց խույս տալ և պատսպարվել եկեղեցիներում, միսիոներական հաստատություններում, օտարերկրյա հյուպատոսարաններում և իրենց հետ բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ գտնվող Թուրքերի բնակարաններում։

Տակավին Վանի դեպքերի նախօրյակին սկսեցին Վան լցվել շրջակա գյուղերի թալանված ու սրահալած բնակիչները, իսկ ինքնապաշտպանության օրերին՝ նաև հեռավոր գյուղերից։ Դրանք հիմնականում զառամյալ ծերեր էին, կանայք ու անպաշտպան երեխաներ, որոնք նոր հոգսերի ու դժվարություններ առջև կանգնեցրին սակավաթիվ հայ մարտիկներին։ Այդուհանդերձ քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը, հատկապես երիտասարդությունը, զինված թե անզեն, մի քանի օր շարունակ, անհերթ մնաց ինքնապաշտպանության դիրքերում։

Ինքնապաշտպանության առաջին փայլուն օրինակ տվողներից մեկը Արշակ Զիլլանն էր, որը Կլոր Դար թաղում գտնվող մարտկոց դարձրած իր բնակարանից, Ներսես Ժամկոչյանի օգնությամբ, մի ամբողջ օր անվհատ դիմադրում էր ներխուժող թշնամուն, իսկ հետո միացավ Արարբ թաղի դիրքերում կռվող իր ընկերներին[57]։

Ինքնապաշտպանության առաջին իսկ օրերին Միհրդատ Եսայանի հորինած «Կռվեք ազերբ» երգի զողանջները, հայրենաշունչ մյուս երգերի հետ, թեվածում էին դիրքից դիրք, ոգեշնչում բոլորին։ Դիմադրությունը շարունակվում էր։ Բայց ուժերը խիստ անհավասար էին։ Հայ մարտիկները, զուրկ զինամթերքի ու սենդի անհրաժեշտ պաշարից, որևէ տեղից օգնություն ստանալու ակնկալիք չունենալով, այնուամենայնիվ շարունակում էին հերոսաբար կռվել։

Անվստահությունը Թուրքական իշխանությունների նկատմամբ ստիպեց հայկական ինքնապաշտպանության առաջնորդներին կտրականապես մերժել Վանի օտարերկրյա հյուպատոսների միջոցով Սաադեդդինի արված նախնական առաջարկությունը՝ զենքը վայր դնելու և դիմադրության կազմակերպման ղեկավարներին Պարսկաստան հեռանալու մասին։ Դրանից հետո երկուստեք հրացանաձգությունն առավել սաստկացավ։ Առանձին տեղամասերում հայ աշխարհազորայիններին հաջողվեց ետ շպրտել հակառակորդին, իսկ հունիսի 7-ին, ճակատամարտերից մեկում անցնելով հակահարձակման, նրանք գընդակների տարափի տակ մոտեցան թշնամու առաջապահ դիրքերին և խլեցին երկու հրանոթ։ Սակայն Վանի անգլիական հյուպատոս Ուլլյամսի խորհրդով և Վանի թեմական առաջնորդ Սահակ վարդապետի հորդորանքով ինքնապաշտպանության ղեկավարները զենքը վայր դրին։

Անգլիական դիվանագիտությունը, հանձին Ուլլյամսի, արտակարգ շահագրգռվածություն էր հանդես բերում կանխելու Ռուսաստանին սահմանակից Վասպուրականում բռնկվող նման միջադեպերը։ Եվ այդ հատկապես 90-ական թվականներին, երբ Թուրքիայում խախտվել էին Անգլիայի նախկին դիրքերը՝ ի հակակշիռ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի։ Այդ էր պատճառը, որ 1896 թ. սկզբներին Թուրքիայի արևելյան նահանգների անգլիական բոլոր

56 Տե՛ս Հ. Երամյան, Հուշամատյան Վան-Վասպուրականի, հ. 1, էջ 353—354։
57 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 360։

հյուպատոսները ետ կանչվեցին և փոխարինվեցին նորերով։ Սրանք իրենց նստավայրերը ժամանեցին, ունենալով հայկական հուզումները կասեցնելու, դրանով իսկ Ռուսաստանի միջամտությունն ու ազդեցությունը Թուրքիայի արևելյան շրջաններում կանխելու կտրուկ հրահանգ[58]։

Կրքոտ վեճերից ու հապճեպ գումարված խորհրդակցություններից հետո, հստակ պատկերացնելով ստեղծված իրադրությունը, զենքի, ռազմամթերքի և սննդի պաշարների սպառման վտանգը, ինքնապաշտպանության ղեկավարները որոշեցին ընդունել Սաադեդդինի պայմանները՝ դիմադրությունը դադարեցնելու և պաշտպանության կազմակերպիչներին Պարսկաստան հեռանալու մասին։ Թուրքական կողմը խոստանում էր չհետապնդել հեռացողներին և երաշխավորում նրանց ապահով նահանջը մինչև պարսից սահմանը։

Հունիսի 8-ի ընթացքում մեկուկես հազարանոց մի բազմություն, զինված ու անզեն, դուրս եկավ քաղաքից ու շարժվեց դեպի Վարագի լեռը։ Նենգամիտ Սաադեդդինը անարգաբար խաբել էր հայ գործիչներին։ Մ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ Բաշկալե-Աղբակ ուղղությամբ շարժվող խումբը և նրան միացած անզեն բնակչության մի զանգված, ավելի քան վեց-յոթ հարյուր մարդ, ս. Բարդուղիմեոսի վանքի մոտ շրջապատվեց Սաադեդդինի ուղարկած թուրքական զորաբանակի կողմից։ Տեղի ունեցած անհավասար մարտում նրանց մեծագույն մասը զոհվեց։ Երեսուն, երեսունհինգ մարդու միայն հաջողվեց խույս տալ հետապնդումից և անցնել Պարսկաստան։ Մարտիկի և Պետոյի ղեկավարած շուրջ ութսուն հոգուց կազմված խումբը, մեկ շաբաթ Վարագի լեռներում պատսպարվելուց հետո, փորձեց նահանջել դեպի պարսից սահմանը, սակայն այս խումբը նույնպես ճանապարհին անակնկալի բերվեց և պաշարվեց. բոլորը նահատակվեցին։

Ինքնապաշտպանության մարտիկների քաղաքից հեռանալուց անմիջապես հետո թուրքական զինվորները, քրդական հրոսակները Հալիմ փաշայի առաջնորդությամբ խուժեցին հայկական թաղամասերը, թալանի և ավերի մատնեցին ամեն ինչ, սրի քաշեցին անզեն ու անմեղ մարդկանց։ Մոլեգնած բարբարոսները պատսպարաններից հանում և տեղն ու տեղը սրախողխող էին անում երեխաներին, կանանց ու ծերունիներին[59]։ Հայկական թաղի հարյուրի չափ ընտանիքներ, որոնք պատսպարվել էին քաղաքապետ Ղալիպ փաշայի տանը, դուրս բերվեցին իրենց թաքստոցներից ու մինչև վերջին մարդը խողխողվեցին։ Միայն չերքեզ զորահրամանատար Էմին բեյին հաջողվեց կանխել Վանի Քաղաքամեջ կոչվող կենտրոնական մասում ջարդի մեծ չափերով ծավալումը[60]։ Հրո ճարակ դարձան Հայկավանքի, ս. Հակոբի, Հանկոյսների եկեղեցիները՝ իրենց կից շինություններով, վարժարաններով և Այգեստանի մեծագույն մասը։

Մեկ շաբաթ տևած հերոսամարտում զոհվեց շուրջ հինգ հարյուր մարդ, որոնցից շատերն ընկան դիմադրության կազմակերպումից առաջ, իսկ մի զգալի մասը՝ զինված երիտասարդության հեռանալուց հետո։

Առավել խոշոր էին Վասպուրականի գյուղական ազգաբնակչության կրած կորուստները։ Թեպետ շատերին հաջողվեց փրկվել ու պատսպարվել Վարագա

---

58 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1903, գ. 1013, թ. 503։

59 Տե՛ս «Արաքս», գիրք Բ, էջ 105։

60 Տե՛ս Հ. Երամյան, Հուշամատյան Վան-Վասպուրականի, հ. 1, էջ 368։

լեռներում, Նարեկի վանքում, Աղթամար, Լիմ, Կտուց կղզիներում և այլուր, բայց շուրջ բան հազար անմեղ զոհ խլեց հունիսյան այդ աղետը Վանի շրջակա գավառներից։ Ահռելի ու սահմռկեցուցիչ էր մանավանդ պատմական Քաջբերունիքի՝ Արճեշի գանգվածային կոտորածը, որը ղեկավարում էին համիդիեական գնդերի հրոսակապետերը և որոնց անմիջական հրամաններով մի քանի գյուղերում հայ բնակիչներին կենդանի-կենդանի թաղեցին ցորենի հսկա հորերում։ Արճեշի միայն վեց գյուղերի 580 ընտանիքներից կոտորածներից հետո մնացել էին 39-ը[61]։ Ահավոր ջարդեր կազմակերպվեցին նաև Հայոց Ձորում, Գավաշում, Կարճկանում և այլուր։ Այդրենաբար կողոպտվեցին ու հրկիզվեցին Վասպուրականի համարյա բոլոր նշանավոր վանքերը։ Պատմական բազմաթիվ հուշարձանների հետ միասին ոչնչացվեցին մեծ թվով թանկարժեք ձեռագրեր։

Գավառներում, սակայն, եղան դեպքեր, երբ թուրք կամ քուրդ ավազակու առանձին ներկայացուցիչներ իրենց հովանու տակ առան և պատսպարեցին հայ ազգաբնակչությանը։ Նշանակալի է հատկապես Մոկս գավառը, որտեղ Մուրթուլլա բեյը թույլ չտվեց կոտորած կազմակերպել «իրեն պատկանող» տիրույթում և Մոկսը համարյա զերծ մնաց ջարդերից[62]։ Նույն ձևով փրկվեց նաև Բերկրին։ Ինքնապաշտպանության և զինված դիմադրության շնորհիվ, մի քանի շրջանների, հատկապես Շատախի, գյուղերը փրկվեցին կոտորածից։

Հունիսի 10-ին, ահավոր ջարդերից հետո, Սասադդինի թելադրանքով, Վանի անգլիական հյուպատոս Ուլլամսը համոզեց թեմական առաջնորդ Սահակ Բարգանոցի վարդապետին՝ հավաքել մի խումբ հայ մեծատունների, որոնք և Վանի հայության անունից շնորհակալական մի հեռագիր հղեցին «ամենակարող ու ողորմած» սուլթանին։ Սակայն նա անզոր եղավ կանխելու ոչ միայն այդ դեպքերից հետո սկսված ձերբակալություններն ու աքսորը, այլև փրկելու անգամ իր սեփական անձը։ Նա արտաքսվեց Կ. Պոլիս՝ «ապաշխարելու»։

Նահանգի հայ բնակիչներից շատերն այդ մահտարաժամի օրերին բռնի կրոնափոխվում էին[63]։ Սկսվեց նաև թալանված ու վշտաբեկ բազմությունների խելակորույս արտագաղթը դեպի հարևան երկրները՝ Ռուսաստան, Պարսկաստան և այլուր։

1896 թ. վերջերին Վանում վերստին իրարանցում սկսվեց։ Շատերը խուճապահար փորձեցին ապավինել օտարերկրյա հյուպատոսություններին։ Բայց շուտով արյունահեղությունը կանխվեց։ Վան հասած հայկական բարեկարգումների իրագործման բարձրագույն կոմիսար Շաքիր փաշան հեռագրեց Կ. Պոլիս՝ իրեն վերագրելով խաղաղության հաստատումը։ Այս վերջին միջադեպը Վասպուրականի տարեգրության մեջ մտավ «փոքր դեպք» անունով, ի տարբերություն հունիսյան իրադարձությունների, որ կոչվեց «Վանի մեծ դեպք»։

6. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐՆ ՈՒ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

«Մայիսյան բարեկարգումների» շուրջը ծավալված աղմուկից հետո, թուրքական սուլթանը համոզվեց, որ եվրոպական տերությունները մտադիր

61 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1898, գ. 1584։

62 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 105—106.

63 Տե՛ս նույն տեղում։